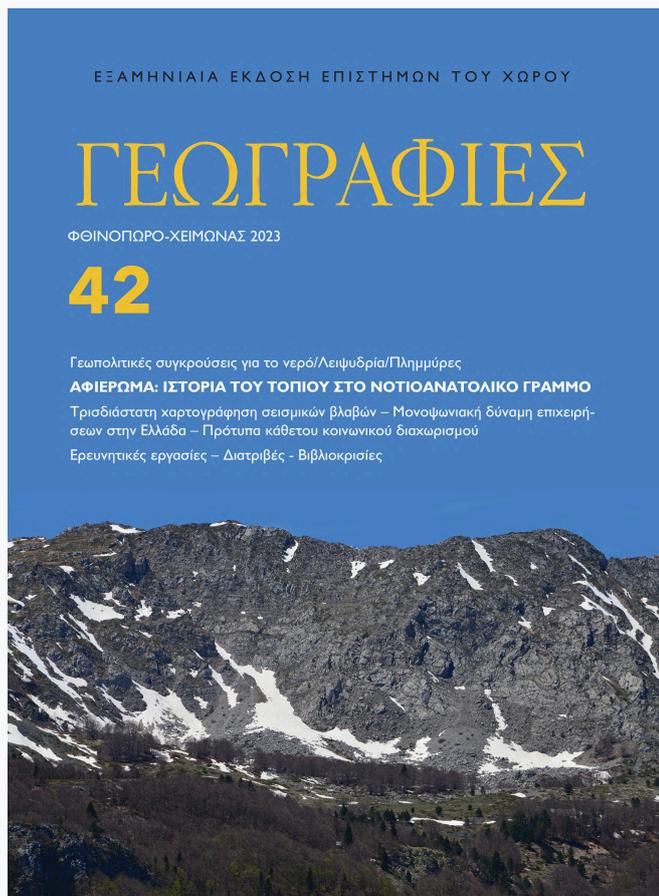

Γεωγραφίες

Αρ. 42 (2023)

Γεωγραφίες, Τεύχος 42, 2023

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Νίκος Νικησιάνης

ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΟΣ. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΝΟΣ ΟΡΕΙΝΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Νίκος Νικήσιανης¹

Introduction to the Theme Issue: The history of a mountainous landscape, as a field of interdisciplinary meeting

Nikos Nikisianis

Εισαγωγή

Το τοπίο στην ελληνική ορεινή ενδοχώρα κυριαρχείται σήμερα από «το δάσος». Δεν ήταν όμως πάντα έτσι: τα βουνά αυτά έχουν αλλάξει δραματικά τις τελευταίες δεκαετίες. Ένα σύμπλεγμα κοινωνικών, οικονομικών, πολιτισμικών, πολιτικών και περιβαλλοντικών λόγων έχει οδηγήσει σε ραγδαία εγκατάλειψη της ορεινής γεωργίας, της εκτατικής κτηνοτροφίας, και των ορεινών οικισμών. Οι εγκαταλελειμμένες εκτάσεις αλλάζουν γρήγορα κάλυψη και χρήση, κυρίως μέσα από την επέκταση δασών ή θαμνότοπων. Οι παλιότεροι κάτοικοι, όσοι και όσες δηλαδή έχουν απομείνει, κουβαλούν ακόμα τη μνήμη του σύνθετου αγροδοασικού τοπίου, των τεράστιων κοπαδιών, ή των χαμένων οικισμών. Στα μάτια όμως των νεότερων γενιών, και ιδιαίτερα των επισκεπτών και επισκεπτριών της ορεινής ενδοχώρας, τα νέα δάση μοιάζουν πια σαν να υπήρχαν από πάντα εκεί.

Αυτή η αντίφαση ήταν το κίνητρο του έργου Eco-Time Machine. Το «δάσος», η «φύση», τα «βουνά» δεν αποτελούν προαιώνιους, παρθένους τόπους, αλλά τοπία που μετασχηματίζονται συνέχεια μέσα από τις κοινωνικές πρακτικές. Η φύση αλλάζει στο χρόνο μέσα από τη σχέση της με τις ανθρώπινες κοινωνίες. Το «φυσικό» τοπίο έχει ιστορία, όπως ακριβώς οι πόλεις και τα χωριά. Το ζητούμενο για εμάς λοιπόν ήταν διπλό: από τη μια, να μελετήσουμε την ιστορία ενός ορεινού τόπου από περιβαλλοντική και κοινωνική σκοπιά. Από την άλλη, να αξιοποιήσουμε τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας για να προσφέρουμε μια εύληπτη και ενδιαφέρουσα αναπαράσταση της ιστορίας του τοπίου στους σημερινούς επισκέπτες και επισκέπτριες των ορεινών περιοχών.

Η έννοια του τοπίου

Η προσέγγισή μας στην περιοχή μελέτης έγινε μέσα από την έννοια του *τοπίου*. Μέσα από την πληθώρα των προτεινόμενων ορισμών, ως σημείο αφετηρίας μπορεί να θεωρηθεί ο ορισμός που δίνει η «Ευρωπαϊκή Σύμβαση για

1. Διδάκτορας Βιολογίας, Εταιρία Συστάδα Ο.Ε.

το Τοπίο», η οποία υπογράφηκε το 2000 στη Φλωρεντία (Council of Europe, 2000). Σύμφωνα με τη Σύμβαση, τοπίο «σημαίνει μία περιοχή, όπως γίνεται αντιληπτή από τους ανθρώπους, της οποίας ο χαρακτήρας είναι το αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης των φυσικών και/ή ανθρώπινων παραγόντων». Η ίδια Σύμβαση ζητά την αναγνώριση του τοπίου «ως αναπόσπαστου συστατικού του ανθρώπινου περιβάλλοντος, ως έκφραση της ποικιλίας της κοινής πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των πολιτών, και ως θεμέλιο της ταυτότητάς τους».

Το τοπίο λοιπόν αποτελεί κατεξοχήν το επίπεδο στο οποίο οι φυσικές και οι κοινωνικές διαδικασίες συντίθενται και αλληλο-επικαθορίζονται, δημιουργώντας νέα δυναμικά στοιχεία, τα οποία δεν μπορούν να γίνουν μονοσήμαντα αντιληπτά από την κάθε ξεχωριστή σκοπιά. Οι αναβαθμίσεις, τα βοσκολίβαδα, οι οπωρώνες γύρω από τους οικισμούς, οι φυτοφράχτες ανάμεσα στα μικρά χωράφια, τα προστατευόμενα άλση γύρω από τους οικισμούς, τα βοσκούμενα δρυοδάση, αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα του αγροδοασικού τοπίου στα ελληνικά βουνά που δεν μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ούτε ως «φυσικά», ούτε ως «ανθρωπογενή» στοιχεία. Άλλωστε, σε μια περιοχή κατοικημένη επί χιλιάδες χρόνια, η αναζήτηση «φυσικών» τοπίων είναι μάλλον μια άγονη διαδικασία (Χατζημιχάλης 2011). Το τοπίο αναδύεται έτσι ως «η έννοια-κλειδί στην ιστορική οικολογία, καθώς προσφέρει μια κοινή βάση για τη διερεύνηση του φυσικού περιβάλλοντος και της ανθρώπινης δραστηριότητας» (Szabó 2010). Ταυτόχρονα, η έννοια του τοπίου ενέχει πάντα και τη θέση του παρατηρητή, τη σχέση του με αυτό: «το βλέμμα του παρατηρητή επιλέγει τι να δει ως τοπίο και πώς να το δει» (Χατζημιχάλης 2011).

Η έννοια του τοπίου, λόγω της κομβικής της θέσης, έχει αναλυθεί από διαφορετικές σκοπιές, όπως αυτή της οικολογίας τοπίου και της οικολογίας γενικότερα, της αρχιτεκτονικής τοπίου, της γεωλογίας, της δασολογίας, της εθνογραφίας και γενικότερα της κοινωνικής ιστορίας, της διαχείρισης προστατευόμενων περιοχών, του τουρισμού κ.ά. Καθώς όμως η μελέτη του τοπίου συνδυάζει αναγκαία προσεγγίσεις από τις περιβαλλοντικές και τις κοινωνικές επιστήμες, αναδύονται κάποια σύνθετα μεθοδολογικά ζητήματα. Όπως το θέτουν οι Burgi και Gimmi (2007), οι ερευνητές «αναπόφευκτα οδηγούνται στα ανασφαλή εδάφη της διαθεματικότητας, με τις ιδιαίτερες δυνατότητες και τα εμπόδιά της. Η σωστή πλοήγηση σε αυτό το πεδίο προϋποθέτει ότι θα απέχουν από την τάση να υπερ-ερμηνεύουν τις ιστορικές πηγές με τις οποίες εργάζονται. Με άλλα λόγια: η ιστορική

οικολογία πρέπει να ακολουθήσει τις προδιαγραφές μιας κριτικής προσέγγισης, όπως συνήθως γίνεται στις ιστορικές επιστήμες». Ακόμα και «ένα κοινό λεξιλόγιο», εξηγεί με τη σειρά του ο Szabó (2010), «δεν είναι συχνά αρκετό για να εξασφαλίζει κοινή κατανόηση. Στην πραγματικότητα, οι ίδιες λέξεις και εκφράσεις έχουν διαφορετικό νόημα στις διαφορετικές επιστήμες, γεγονός που οδηγεί σε σύγχυση, παρά σε συνεργασία. [...] Οι φυσικοί επιστήμονες και οι ιστορικοί μπορεί να κοιτάζουν το ίδιο τοπίο και να βλέπουν διαφορετικά πράγματα, ή να αποκομίζουν διαφορετικά μαθήματα από αυτό που βλέπουν. Για να πετύχουν οι επιστήμονες από διαφορετικά πεδία, πρέπει να μπορούν να κάνουν κοινές ερωτήσεις».

Η εγκατάλειψη της γης στην ορεινή Ελλάδα

Η περιβαλλοντική ιστορία της ελληνικής ορεινής ενδοχώρας έχει μέχρι τώρα λίγο μελετηθεί (ενδ. Gounaris 2015 και Νιτσιάκος 2015). Ωστόσο, τα ελληνικά βουνά έχουν μια πλούσια ιστορία, ιδιαίτερα κατά τους τελευταίους αιώνες, όταν αποτέλεσαν την έδρα δυναμικών κοινοτήτων και παραγωγικών δραστηριοτήτων. Παρά την αίσθηση που έχουμε σήμερα ότι αυτές οι κοινότητες ήταν σταθερές, σχετικά απομονωμένες και σχεδόν εκτός ιστορικού πλαισίου, η αλήθεια είναι ότι είχαν ιστορία με αρχή, μέση και τέλος, ενώ χαρακτηρίζονταν από αλλαγές, τεχνολογικές καινοτομίες, οικονομικές αναταράξεις, επηρεαζόμενες από τις εξελίξεις στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο (Μαζάουερ 2013, βλ. και Αγγελόπουλος κ.ά. στο παρόν αφιέρωμα). Οι αλλαγές αυτές θα ενταθούν προς τις αρχές του 20ού αιώνα, οδηγώντας τις περισσότερες κοινότητες σε μαρasmus και τελικά στη διάλυση.

Οι αιτίες αυτής της παρακμής είναι πολλές και όχι υποχρεωτικά ίδιες για όλες τις κοινότητες (Lasanta κ.ά. 2017). Ένα κοινό, αδρό σκίτσο θα περιείχε την υστέρηση στον ανταγωνισμό με τις νέες παραγωγικές μεθόδους στον πρωτογενή τομέα και γενικότερα την αλλαγή των παραγωγικών προτύπων και σχέσεων, την αυξανόμενη εξάρτηση από το εμπόριο και τη χρηματική κυκλοφορία, την αλλαγή των κυρίαρχων ιδεολογικών, πολιτιστικών, ηθικών προτύπων μέσω των διεπαφών με τον εξωτερικό κόσμο, την επικράτηση των εθνών-κρατών και τα διαδοχικά κύματα εθνικισμού και εθνοκαθάρσεων που αυτή επέφερε στο χώρο των Βαλκανίων, και τέλος τις μεγάλες πολεμικές συγκρούσεις του 20ού αιώνα, από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τους Βαλκανικούς Πολέμους ως τον Εμφύλιο που έδωσε τη χαριστική βολή

με την αναγκαστική εκκένωση μεγάλων ορεινών ζωνών. Οι αιτίες αυτές οδήγησαν σε διαδοχικά κύματα εξωτερικής και εσωτερικής μετανάστευσης, τα οποία ολοκληρώθηκαν στις δεκαετίες του 1960-1970, αφήνοντας ουσιαστικά την ορεινή ενδοχώρα χωρίς παραγωγική βάση. Αναπόφευκτα, τις τρεις επόμενες δεκαετίες οι περισσότεροι οικισμοί σταδιακά θα ερημώσουν από τον εναπομείναντα πληθυσμό, με αξιοσημείωτη εξαίρεση όσους πρόφτασαν να ενταχθούν σε νέα παραγωγικά πρότυπα, κυρίως μέσω του τουρισμού.

Η βασική περιβαλλοντική συνέπεια αυτής της διαδικασίας ήταν η εγκατάλειψη του αγροδασικού τοπίου, όπως είχε διαμορφωθεί μέσα από τις προηγούμενες δραστηριότητες. Πρώτα τα ορεινά χωράφια και στη συνέχεια τα λιβάδια, οι οπωρώνες, οι ίδιοι οι οικισμοί, δίνουν σταδιακά τη θέση τους σε νέα δασικά οικοσυστήματα. Ακόμα και οι βαθιές επιδράσεις στο τοπίο, όπως οι πεζούλες, σταδιακά αφομοιώνονται από τη βλάστηση και εξαφανίζονται από την εικόνα.

Βλέποντας την παραπάνω διαδικασία από οικολογική σκοπιά, αυτό που καταγράφουμε είναι μια μεγάλης κλίμακας διαδικασία δασικής διαδοχής. Παρά τις διαθέσιμες ανησυχίες για το αντίθετο, είναι σαφές ότι στη ζώνη αυτή τουλάχιστον, οι δασωμένες εκτάσεις έχουν αυξηθεί σημαντικά κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Η δημοσίευση των Δασικών Χαρτών θα μας δώσει οριστικά συμπεράσματα γύρω από το αμφιλεγόμενο αυτό ζήτημα. Σε κάθε περίπτωση, αυτή η φάση διαδοχής έχει αυξημένο οικολογικό ενδιαφέρον (ποια δασικά είδη θα διαδεχθούν ποιες χρήσεις γης, πώς επηρεάζονται από τις μεταβαλλόμενες περιβαλλοντικές συνθήκες και ειδικότερα από την κλιματική αλλαγή κ.ο.κ.) αλλά και κοινωνικό ενδιαφέρον. Αυτό το σύνθετο κοινωνικο-οικολογικό πεδίο προσπάθησε να εξερευνησει και η ομάδα μας, έχοντας πάντα κατά νου τις μεθοδολογικές επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν παραπάνω. Για το σκοπό αυτό, μετά από μία εκτεταμένη προκαταρκτική διερεύνηση, επιλέξαμε ένα χαρακτηριστικό ορεινό πολιτιστικό τοπίο (Farina 2000), την άνω κοιλάδα του Σαραντάπορου, στις πλαγιές του Γράμμου.

Περιοχή και πεδία της έρευνας

Η περιοχή που επιλέχθηκε για την υλοποίηση του έργου, έκτασης 10.766,7 ha, βρίσκεται στις νοτιοανατολικές πλευρές της Άνω και Κάτω Αρένας, στον ορεινό όγκο του Γράμμου. Υψομετρικά, εκτείνεται από τα 800 περίπου μέτρα ως τις κορυφές των Αρένων, στα 2.400 μ. Εντός της βρίσκονται δύο κατοικημένοι (Πευκόφυτο,

Χρυσή) και δύο εγκαταλελειμμένοι οικισμοί (Παλιά Κοτύλη, Μυροβλήτης). Μέχρι τη δεκαετία του 1940, ο πληθυσμός των τεσσάρων αυτών οικισμών έφτασε τα 1.600 άτομα, για να μειωθεί μετά απότομα (243 άτομα στην απογραφή του 2011 ενώ στην πραγματικότητα ήταν πολύ λιγότερα). Κατά συνέπεια, οι καλλιέργειες και τα λιβάδια σταδιακά δασώθηκαν και σήμερα η περιοχή καλύπτεται σε μεγάλο ποσοστό από δάση οξιάς, μαύρης πεύκης, δρυός και ελάτης. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 2007 μεγάλη δασική πυρκαγιά έκαψε σημαντικό τμήμα της περιοχής, προσδίδοντας επιπλέον ενδιαφέρον στη μελέτη της δασικής διαδοχής.

Η έρευνα που πραγματοποιήσαμε στην περιοχή μέσω του έργου διακρίνεται στις παρακάτω ενότητες:

- Γεωμορφολογία και γεωλογικό υπόβαθρο
- Κλιματική μελέτη
- Ιστορία της βλάστησης
- Καταγραφή της πανίδας
- Εθνογραφική έρευνα

Στη συνέχεια, συνδυάζοντας τα ευρήματα από τις παραπάνω έρευνες, αναπτύχθηκε ένα οικολογικό μοντέλο, με βάση το μοντέλο διαδοχής Landis PRO (He κ.ά. 2012), με στόχο (α) να αποδίδει με ρεαλιστικό τρόπο την πραγματική ιστορία της βλάστησης και (β) να παρέχει τη δυνατότητα προσομοίωσης εναλλακτικών μελλοντικών σεναρίων.

Τέλος, δημιουργήθηκαν δύο εφαρμογές, μια 2D εφαρμογή στη μορφή ενός διαδικτυακού, διαδραστικού χάρτη όπου παρουσιάζονται αναλυτικά τα διαχρονικά αποτελέσματα της έρευνας και μια 3D εφαρμογή που δίνει στους επισκέπτες και τις επισκέπτριες της περιοχής τη δυνατότητα να περιηγούνται in situ στο πεδίο, βλέποντας την αναπαράσταση του τοπίου σε διαφορετικές στιγμές στο παρελθόν. Όλα τα αποτελέσματα της έρευνας είναι δημόσια διαθέσιμα στο κοινό, μέσω των δύο εφαρμογών και των παραδοτέων, που μπορούν να βρεθούν στην ιστοσελίδα του έργου.¹

Τα άρθρα του αφιερώματος

Στα τρία από τα άρθρα που δημοσιεύονται στο πλαίσιο αυτού του αφιερώματος παρουσιάζονται αντίστοιχα τα σημαντικότερα τμήματα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε, η μεθοδολογία που εφαρμόστηκε, τα κυριότερα αποτελέσματα και συμπεράσματα που προέκυψαν. Οι Αγγελόπουλος, Γελάνη και Σαρκιούδη παρουσιάζουν την εθνογραφική έρευνα που διενεργήθηκε στα

χωριά Νέα Κοτύλη, Πευκόφυτο και Χρυσή, δείχνοντας ότι οι ορεινές αγροτικές κοινότητες δεν είναι σταθερές, σχετικά απομονωμένες και ανιστορικές οντότητες οι οποίες αγωνίζονται να επιβιώσουν τιθασεύοντας το περιβάλλον, αλλά κοινωνίες που χαρακτηρίζονταν από αλλαγές, τεχνολογικές εξελίξεις, οικονομικές, ταξικές και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, επηρεαζόμενες από ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές. Οι Νικήσιανης, Αντωνιάδου κ.ά. στέκονται στην πλευρά της ιστορικής οικολογίας και παρουσιάζουν τις διαχρονικές αλλαγές στις χρήσεις/καλύψεις της γης, για να καταλήξουν σε αυτό που στη διεθνή βιβλιογραφία περιγράφεται ως κληρονομιά (legacy) του τοπίου: ακόμα και μετά από δεκαετίες εγκατάλειψης και δάσωσης, οι παλιές χρήσεις εξακολουθούν να επηρεάζουν τη σημερινή βλάστηση. Οι Παναγιωτίδης, Μαυρίδου και Συροπούλου ξεδιπλώνουν μια μεγαλύτερη διάσταση στην ιστορία της βλάστησης στην περιοχή. Παρουσιάζουν τα αποτελέσματα της παλυνολογικής μελέτης που πραγματοποίησαν στο πλαίσιο του έργου και καταθέτουν ενδείξεις για το πώς έμοιαζε η βλάστηση στο απώτερο παρελθόν ως και την τελευταία Παγετώδη Περίοδο, πριν από 16.000 έτη.

Στο τέταρτο και τελευταίο άρθρο, οι Τσακίρης, Χατζιάρας κ.ά. παρουσιάζουν συνοπτικά το οικολογικό μοντέλο που δημιουργήθηκε και κυρίως την εφαρμογή επαυξημένης τρισδιάστατης αναπαράστασης και οπτικοποίησης της ιστορίας τοπίου της περιοχής. Μέσω αυτής της εφαρμογής, ο χρήστης μπορεί να περιηγηθεί στη γεμάτη φυσικό πλούτο και πολιτιστικά στοιχεία έκταση, «ταξιδεύοντας» ταυτόχρονα στο χρόνο.

Η μετατόπιση του βλέμματος

Μέσα από την έρευνα, τη δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων και τις δύο εφαρμογές ελπίζουμε να επιτύχουμε το αρχικό μας στοίχημα, τη μετατόπιση δηλαδή του βλέμματος που αντικρίζει –και ταυτόχρονα κατασκευάζει– το τοπίο. Η αναπαράσταση του κάθε τοπίου άλλωστε αποτελεί διαρκώς «πολιτισμικό και πολιτικό διακύβευμα» (Χατζημιχάλης 2011).

Μέχρι σήμερα, οι κυρίαρχες προσεγγίσεις του τουρισμού τείνουν να απωθούν τη σύνθετη ιστορία του τοπίου και αντ' αυτής να προβάλλουν προς τους επισκέπτες και τις επισκέπτριες μία στατική, ανιστορική εικόνα του φυσικού περιβάλλοντος. Γίνεται βέβαια συχνά αναφορά στην κοινωνική ιστορία του κάθε τόπου, στους οικισμούς, τις παλιές δραστηριότητες, τον πολιτισμό, τα έθιμα. Λιγότερο συχνά, οι αναφορές αυτές συνδυά-

ζονται με το φυσικό περιβάλλον: για παράδειγμα, στη Βόρεια Πίνδο, η τοπική χλωρίδα αναφέρεται ως πηγή έμπνευσης για τους αυτοδίδακτους περιπλανώμενους ιατρούς, η πέτρα συνδέεται με τους μάστορες κ.ο.κ. Σπάνια όμως γίνεται συστηματική διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι παραγωγικές δραστηριότητες μετασχημάτιζαν και μετασχηματίζουν το τοπίο.

Η αιτία γι' αυτή τη στάση μπορεί να αναζητηθεί στις ρομαντικές καταβολές της έννοιας του τοπίου ήδη από τις πρώτες χρήσεις της κατά το 19ο αιώνα (βλ. σχετικά Χατζημιχάλης 2011). Η παραδοχή της σταθερότητας ωστόσο συνδέεται και με τις εμμενείς ιδεολογικές παραδοχές που καθορίζουν το θεωρητικό πλαίσιο της οικολογίας τόσο ως επιστήμης, όσο και ως κοσμοθεωρίας, και οι οποίες τείνουν να αναπαράγουν την ιδεολογία της φυσικής αρμονίας (Νικήσιανης 2013). Στο πλαίσιο αυτό, η φύση γίνεται αντιληπτή ως μια σταθερή ενότητα, η οποία διαθέτει από μόνη της τους κατάλληλους μηχανισμούς αρνητικής ανάδρασης, ώστε να διατηρεί μια αέρινη ισορροπία. Απέναντι από τούτη την αέρινη «φύση», ορθώνεται ο «άνθρωπος», αφαιρούμενος και αυτός από τις συγκεκριμένες, ιστορικές κοινωνικές σχέσεις και θεωρούμενος ως μια ενιαία, ανιστορική κατηγορία, ο οποίος παρεμβαίνει στη φύση από-τα-έξω, με στόχο να ικανοποιήσει τις ήδη προδιαγεγραμμένες ανάγκες του, ανατρέποντας τη φυσική ισορροπία των πραγμάτων.

Οι κυρίαρχες προσεγγίσεις του τουρισμού, αναπαράγοντας αυτές τις παραδοχές, στοχεύουν, πέρα φυσικά από την οικονομική ανάπτυξη, στην ευαισθητοποίηση των επισκεπτών, οι οποίοι καλούνται να αναγνωρίσουν την αυθύπαρκτη φυσική ισορροπία και την ανάγκη διατήρησής της. Σε αυτό το πλαίσιο, προκαλείται συχνά έκπληξη, όταν τους αποκαλύπτεται ότι το πλούσιο και «παρθένο» δάσος που βλέπουν μπροστά τους στα βουνά της Πίνδου ή της Ροδόπης είναι στην πραγματικότητα μόλις 60 ή 80 ετών και δημιουργήθηκε όταν άλλαξαν οι παραγωγικές σχέσεις, τα παραγωγικά πρότυπα, και οι χρήσεις γης.

Είναι αναμενόμενο η έκπληξη αυτή να δημιουργεί αρχικά μια αίσθηση αμηχανίας. Εκτιμούμε όμως ότι σήμερα είναι ώριμες οι συνθήκες για μια στροφή στην ιστορία του τοπίου, καθώς η ανάδειξη της αποδίδει μια πιο πραγματική προσέγγιση του κάθε προορισμού, αυξάνει τις γνώσεις, την εμπειρία και την ευχαρίστηση που μπορεί να αποκομίσει ένας επισκέπτης από την περιήγησή του στο τοπίο, αναδεικνύει τη θετική σημασία των παραδοσιακών παραγωγικών δραστηριοτήτων και τελικά προτείνει την προστασία του πολιτιστικού τοπίου γι' αυτό που είναι, ένας τόπος συνάντησης της κοινωνίας και της φύσης.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Burgi, M., Gimmi, U. (2007), «Three objectives of historical ecology: the case of litter collecting in Central European forests», *Landscape Ecol* 22, σ. 77-87.
- Council of Europe (2000), <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/176>, πρόσβαση 24/5/2019.
- Gounaris, B. (επιμ.) (2015), *Mines, Olives and Monasteries: aspects of Halkidiki's environmental history*, Θεσσαλονίκη: Epikentro.
- He, H. S., Wang, W. J., Fraser, J. S., Shifley, S. R., LANDIS, Larsen, D. R. (2012), *A Spatially Explicit Model of Forest Landscape Disturbance, Management, and Succession*, LANDIS PRO 7.0 USERS GUIDE.
- Lasanta, T., Arnáez, J., Pascual, N., Ruiz-Flaño, P. κ.ά. (2017), «Space–time process and drivers of land abandonment in Europe», *CATENA* 149(3), σ. 810-823.
- Szabó, P. (2010), «Why history matters in ecology: an interdisciplinary perspective», *Environmental Conserva-*

tion 37, σ. 380-387.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αλβανός, Ρ. (2005), *Κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικές συμπεριφορές στην περιοχή της Καστοριάς (1922-1949)*. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη.
- Μαζάουερ, Μ. (2013), *Τα Βαλκάνια*, Αθήνα: Πατάκης.
- Νικήσιανης, Ν. (2013), *Η κυρίαρχη ιδεολογία της αρμονίας στην επιστήμη της Οικολογίας. Το παράδειγμα της Βιοποικιλότητας*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Βιολογίας, Θεσσαλονίκη.
- Νιτσιάκος, Β. (2015), *Πεκλάρι. Μικρή οικονομία μικρής κλίμακας*, Ιωάννινα: Ισνάφι.
- Χατζημιχάλης, Κ. (2011), «Εισαγωγή» στο *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία. Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά*, Αθήνα: Μέλισσα, σ. 12-43.

Σημειώσεις

1. <https://ecotimemachine.gr/>